

IMAGINES MAIORUM. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ Α. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Bethe	E. Bethe Ahnenbild und Familiengeschichte bei Römern und Griechen (1935)
Bomer	F. Bömer, Ahnenkult und Ahnenglaube in alten Rom (1943)
Drerup	H. Drerup, Totenmaske und Ahnenbild bei den Römern. RM 87 (1980) 81 έ.
Flower	H.J. Flower, Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture (1996)
Hölscher	T. Hölscher, Die Anfänge romischer Repräsentationskunst. RM 85 (1978) 315 έ.
Kaschnitz	G. Kaschnitz von Weinberg, Ausgewählte Schriften I-III hrsg. von P.H. von Blackenhagen, H. von Heintze, G. Kleiner (1965)
Lahusen	G. Lahusen, Zur Funktion und Rezeption des römischen Ahnenbildes. RM 92 (1985) 261 ε.
Mommsen	Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht I– (1887)
Schlosser	J. von Schlosser, Geschichte der Porträtbildnerei in Wachs. Jb KS Wien 29 (1910-11) 171 έ.
Schweitzer	B. Schweitzer, Die Bildniskunst der römischen Republik (1941)
Vessberg	O. Vessberg, Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik (1941)
Zadoks	A. Zadoks- Josephus Jitta, Ancestral Portraiture in Rome (1932)
Zanker	P. Zanker, Zur Rezeption des hellenistischen Individualportrat in Rom und in den italischen Stadten. Hellenismus in Mittelitalien hrsg. v. Zanker, Abh, Göttingen 97 (1976)
Zinserling	G. Zinserling, Römisches Porträt. Wege zur Erforschung eines gesellschaftl. Phänomens. Wiss. Z Berlin 31 (1982) 317 έ.

Ἡ γένεση τῆς ρωμαϊκῆς προσωπογραφίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀκανθωδέστατα προβλήματα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης γενικῶς. Ἡ ὅλη προβληματικὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ τρεῖς διαφορετικὰς σκοπιῆς:

1. ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς Ἱστορίας τῆς Θρησκείας.
2. τὴν ἀρχαιογνωστικὴν καὶ
3. τὴν σκοπιὰ τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης.

Ὑπὸ τὴν πρώτη ἀποψη ἐντάσσεται τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως καὶ πρωταρχικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἐθίμου, ἐπειδὴ οἱ τελευταῖες εἶναι κατὰ μέγα μέρος θρησκευτικοῦ-λατρευτικοῦ εἶδους. Στὴν δευτέρα θεώρηση ἀνήκει τὸ πρόβλημα τῆς εὐρύτητος τοῦ ἐθίμου-ὑπῆρξεν ἓνα *ius imaginum* ὡς προνόμιο τῆς *nobilitas*; Στὴν τρίτη ἀντιμετώπιση ἐμπίπτει τὸ πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς αὐτῶν τῶν εἰκόνων τῶν προγόνων καὶ κατὰ πόσον αὐτὲς εἶχαν ὁποιαδήποτε σημασία γιὰ τὴν ρωμαϊκὴν προσωπογραφίαν.

Ἡ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ μιᾶς σκοπιᾶς μόνης εἶναι πρακτικῶς ἀδύνατη, ὥστε καὶ οἱ τρεῖς θεωρήσεις συνυφαίνονται. Ἡ ἔρευνά μας θὰ ἐστιασθῇ κυρίως στὶς δύο πρώτες θεωρήσεις εἰσερχόμενοι στὴν Τρίτη μόνον ὡς ἄναι ἀνάγκη. Θὰ δώσωμε ἰδιαιτέρα βαρύτητα στὰ δύο ἐξῆς σημεία: πρῶτον στὴν ἀνάλυση τοῦ *ius imaginum* σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἱστορικὸ ἐξελικτικὸ μετασχηματισμὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἰθυνοῦσης τάξεως. Δεύτερον θὰ τονίσωμε τὸν ἐξω-καλλιτεχνικὸ, προλογικὸ καὶ μαγικὸ χαρακτήρα τῶν *imagines maiorum* καὶ θὰ ἀναζητήσωμε σὲ αὐτὲς ἐπιβιώσεις ἢ καὶ ἐπαναβιώσεις τοῦ μαγικοῦ *verismus* καὶ τοῦ κοσμοειδώλου τῆς παλαιολιθικῆς τέχνης.

Σημαντικωτάτη γιὰ τὴν μελέτη μας εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τῶν γραπτῶν πηγῶν. Συμβαίνει δὲ τὸ ἐξῆς ἀξιοσημείωτο, ὅτι ἐνῶ ἡ εἰκὼν τῶν προγόνων δὲν εἶναι σαφῶς συλληπτὴ στὴν μνημειώδη παράδοση, διότι ἐλάχιστα, ἀλλὰ καὶ ἀμφιλεγόμενα εἶναι τὰ διασωθέντα δείγματα, τοῦναντίον μνημονεύεται συνηθέστατα στὴν γραπτὴ παράδοση¹.

Στὰ ἐπόμενα θὰ παρουσιάσωμε σύντομη ἔκθεση τῆς πρόσφατης ἔρευνας. Ἀκολουθῶνς θὰ ἐπιχειρήσωμε τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἐννοι-

1. Vessberg 40 ἔ. 153-180· 96 ἔ.· G. Lahusen, *Schriftquellen zum römischen Bildnis* I (1984) ἔ.

ὦν Εἰκὼν καὶ Imago. Μετὰ ταῦτα θὰ συνεχίσουμε μὲ τὶς διαφορὲς ἀπόπειρες ἐννοιολογικοῦ καθορισμοῦ τῆς Δημοκρατικῆς ρωμαϊκῆς προσωπογραφίας. Θὰ ἐπακολουθήσει διεξοδικὴ ἔρευνα περὶ τῶν κηρίων προσωπειῶν στηριζομένη κυρίως στὶς περιγραφὲς τῶν κηδεῶν τῶν ἐπιφανῶν Ρωμαίων ἀπὸ τὸν Πολύβιο καὶ τὸν Plinius. Ἔπειτα θὰ ἐνδιατρίψουμε περὶ τὰ προβλήματα τοῦ *ius imaginum* καὶ τὴν ἐννοιολογικὴ ἀνάλυση τῶν *gentilicia funeral*, ἀμφότερα δὲ θὰ συνεξετασθοῦν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν ἐξελικτικὸ μετασχηματισμὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἰθυνοῦσης τάξεως. Ἐν συνεχείᾳ θὰ προσκομισθοῦν οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες περὶ τῶν *imagines maiorum* καὶ θὰ ἐξετασθῇ ἡ σχέση *nobilitas* καὶ *novitas* (*homines novi*).

Ἡ ἀνάλυση προσωπογραφιῶν ἐξηρημένων ἀπὸ τὸ νεκρικὸ προσωπεῖο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει, ἐπὶ πλέον δὲ οἱ προτομὲς τῶν *imagines maiorum* θὰ σχετισθοῦν μὲ τὶς τεφροδόχους κάλπες τοῦ παλαιοῖταλικοῦ Chiusi. Τέλος δὲ στὶς *imagines maiorum* θὰ ἴδωμεν ἐπαναβιώσεις τοῦ κοσμοειδώλου τοῦ ἐκφραζομένου στὴν παλαιολιθικὴ τέχνη καὶ τὸν παλαιολιθικὸν *ritus*.

ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΕΡΕΥΝΑ

Πλήρη καὶ περιεκτικὴ ἔκθεση τῆς ἔρευνας προσφέρει ὁ Drerup, *RM* 87 (1980) 81ῆ. Ὁ Drerup προκειμένου νὰ διαφωτίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῆς εἰκόνης τῶν προγόνων διερευνᾷ τὴν σχέση εἰκόνης τῶν προγόνων καὶ τοῦ νεκρικοῦ προσωπείου. Ἐπεκράτησεν ἡ ἀποψη ὅτι προκειμένου νὰ δικαιωθῇ ἡ λειτουργία τῶν *imagines maiorum*, οἱ θανόντες παρίσταντο ὥσεί ζῶντες. Παραμένει ἀνοικτὸ ὡς κεντρικὸ πρόβλημα πῶς θὰ ἦταν δυνατὸς στὴν πράξιν ὁ μετασχηματισμὸς τῶν νεκρικῶν προσωπειῶν σὲ "ζωντανὰ προσωπεῖα" (Drerup σ. 105ε.). Ὁ Drerup συγκεντρώνει καὶ ἀναλύει (σ. 103ῆ.) ὅλα τὰ δεδομένα, κυρίως δὲ διὰ πλήθους νέων παρατηρήσεων καὶ ἐρμηνειῶν ὑποστηρίζει τὴν θέσιν ὅτι ἡ εἰκὼν τῶν προγόνων προήλθεν ἀπὸ τὸ νεκρικὸ προσωπεῖο διὰ τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὸν κηρὸ στὸν γύψο. Ἐρμηνεύει δὲ ὡς ἐξῆς τὶς διαφορὲς βαθμίδες ἀπὸ τοῦ νεκρικοῦ προσωπείου μέχρι τῆς "*Gestaltwerdung*" τῶν *imagines maiorum*: τὸ ἐπιτιθέμενο ἐπὶ τοῦ ψευδοῦς σώματος προσωπεῖο εἶχεν ἀποτυπωθῇ προηγουμένως (δηλαδὴ πρὸ τῆς ἐναποθέσεως στὴν λάρνακα) ἀπὸ τὸ προσωπεῖο τοῦ νεκροῦ... καὶ μετεσχηματίσθη σὲ ζωντανὸ προσωπεῖο. Τὸ ἴδιο τὸ νεκρὸ σῶμα πρέπει νὰ συνεκκομι-

σθῆ σὲ μία κλειστή λάρνακα. Μετὰ τὴν ταφὴ τὸ προσωπεῖο μετασχηματιζόταν γιὰ δευτέρη φορά, πιθανῶς στὴν θέσῃ του ἐτοποθετεῖτο ἓνα δευτερο ἀντίτυπο. Τώρα κατέστη, στὴν κανονικὴ περιήλωση ὡς εἰκὼν τῆς κεφαλῆς, κατοχὴ τῆς οἰκογενείας καὶ τεκμήριο γιὰ τὴν σημασίᾳ της (σ. 119ῆ.). Ὁ Drerup πρὸς στήριξη τῆς θέσεώς του δημοσιεύει ἕναν κατάλογο ἡμίσεων προσωπειῶν καὶ προτομῶν γυνύινων (σ. 85-95) ποὺ προέρχονται ἀπὸ νεκρικὰ προσωπεῖα. Ἀποπειρᾶται νὰ προσδιορίσῃ τὸν ἐξελικτικο-ιστορικὸ τόπο αὐτῆς τῆς "ὁμάδας προσωπειῶν" καὶ τὴν σχέσῃ των πρὸς τὴν εἰκόνα τῶν προγόνων. Ἐδῶ πρέπει ἐκ τῶν προτέρων νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν ὑπάρχουν "ἄμεσα στηρίγματα" γιὰ τὶς κήρινες *imagines maiorum*. Τοῦτο καθίσταται προφανὲς διὰ τῆς "χρονικῆς ἀποστάσεως", τῆς διαφορᾶς τοῦ ὕλικου καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως τῶν ἐκάστοτε ἐντολέων. Παρὰ ταῦτα ὁ Drerup συγκροτεῖ μία ἐξελικτικὴ ἀκολουθία εἰκόνας προγόνων καὶ γυνύινου προσωπεῖου: ἡ "ἀποφασιστικὴ μεταβολή", ἡ "μετάβαση ἀπὸ τὸν κηρὸ στὸν γύψο" συνετελέσθη κατὰ τὴν ὀψιμὴ Δημοκρατία. Ἡ αἰτία πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ στὴν μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν δομῶν, ἡ ὁποία εὐνόησε πρὸ πάντων τὴν ἄνοδο ἑνὸς "στρώματος νέων πλουσίων πολιτῶν". Τὸ αἷτημα προβολῆς τούτου τοῦ στρώματος παρήγαγε αὐτὴ τὴν νέα μορφὴ τῆς αὐτοπαραστάσεως: τὰ προσωπεῖα τῶν νεκρῶν δὲν εἶναι τώρα πλέον εἰκόνες προγόνων ποὺ θεμελιώνουν ἓνα αἷτημα τοῦ γένους, ἀλλὰ διατηροῦν τοὺς νεκροὺς τῆς οἰκογενείας ὁρατοὺς καὶ χωρὶς ἐξωραϊσμὸ σὲ ἀνάμνηση (Drerup σ. 123).

Μετὰ τὸν Drerup ὁ G. Lahusen² ἐπραγματεύθη τὰ προβλήματα τῆς σημασίας καὶ τῶν διαφορῶν περιοχῶν λειτουργίας τῆς εἰκόνας τῶν προγόνων, ἀνέλυσε τὸν σκοπὸ καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐξεικονίσεως καὶ ἔδειξε τὴν ἀποδοχὴ τῶν ὑφισταμένων στὴν εἰκόνα τῶν προγόνων τύπων σὲ ἄλλα εἰκονικὰ εἶδη.

EIKΩN - IMAGO

Εἰς ὧν

Ἡ λέξις ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν ὑστέρα κλασσικὴ καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ γιὰ τὴν εἰκόνα (προσωπογραφία) καὶ τὸν εἰκονικὸ ἀνδριάντα. Ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοια ἤδη πρότερον;

Ὁ Plinius, *n.h.* 35, 57 ὁμιλεῖ περὶ τοῦ πίνακος τοῦ Παναίνου,

2. *RM* 92 (1985) 261 ἔ. πρβλ. τοῦ αὐτοῦ *Untersuchungen zum Ehrenstatue in Rom* (1983).

ἀδελφοῦ τοῦ Φειδίου, μετὰ τὴν παράσταση τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος (δεύτερο τέταρτο 5ου αἰ.). Ἐδῶ ἡ λέξις ἔχει τὴν ἔννοια τῆς εἰκονικῆς ἀποδόσεως. Ἡ τέχνη τοῦ ζωγράφου ἀναπτύσσεται κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ζωγραφῇ τὸν Μιλτιάδη καὶ τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους στρατηγούς (Καλλιμάχο καὶ Κυναίγειρο) καθὼς καὶ τὸν Δάτη καὶ Ἀρταφέρνη *i c o n i c o s*, δηλαδή μετὰ προσωπογραφικὴ ὁμοιότητα: *ut in eo proelio iconicos duces pinxisse tradatur*.

Πρὸς τὴν μαρτυρία αὕτῃ ἀντιτίθεται ὁλόκληρη ἡ λοιπὴ παράδοση στὸν Αἰσχίνην, Cornelios Nepos, Λουκιανῶ καὶ Ἱμερίῳ (Overbeck, *Schriftquellen* 1100-1105), ἡ ὁποία ἀρχίζει τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Ὁ Αἰσχίνης, *Κατὰ Κτησιφώντος* 186: *Προσέλθετε δὴ τῇ διανοίᾳ καὶ εἰς τὴν στοὰν τὴν ποικίλην...* Ἐνταῦθα ἡ ἐν Μαραθῶνι μάχη γέγραπται. Τίς οὖν ἦν ὁ στρατηγός; οὕτως μὲν ἐρωτηθέντες ἅπαντες ἀποκρίναισθε ἅν, ὅτι Μιλτιάδης, ἐκεῖ δὲ οὐκ ἐπιγέγραπται. Πῶς; οὐκ ἤτησε τὴν δωρεάν ταύτην; ἤτησεν, ἀλλ' ὁ δῆμος οὐκ ἔδωκεν, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ ὀνόματος συνεχώρησεν αὐτῷ πρώτῳ γραφῆναι, παρακαλοῦντα τοὺς στρατιώτας³.

Ὁ Αἰσχίνης καὶ οἱ λοιπὲς εἰδήσεις συμφωνοῦν κατὰ τοῦτο, ὅτι δηλαδή ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἐγκλευόμενος τοῖς στρατιώταις μόνον

3. C. Robert, *Die Marathonschlacht in der Stoa Poikile*. 18. *HWPr* (1895) 26· E. Pfuhl, *MuZ* II σ. 673-732. Ὁ Robert θεωρεῖ τὴν ἀφήγηση τοῦ Αἰσχίνου ὑπὸ τὴν μορφὴ αὐτὴ ἀδύνατη καὶ συνάγει ἀπὸ αὐτῇ μόνον τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἀνεγράφοντο τὰ ὀνόματα τῶν στρατηγῶν στὸν πίνακα. Ὁ Pfuhl τὴν ὀνομάζει μία *törichte* εὑρεση. Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς διακοσμῆσεως τῆς Στοᾶς Ποικίλης (ιδρύθη μᾶλλον τὸ 457 π.Χ.) τὴν ἐποχὴ δὲν ἦταν δυνατό νὰ δώσῃ ὁ μεῖζων πλεόν Μιλτιάδης, εἶναι τεκμήριον ὅτι ἡ ἀφήγηση δὲν παρέχει λαβὴ πρὸς δυσπιστία. Τὸ πρῶγμα διευθετεῖται ἂν δεχθούμε ὅτι ὁ Αἰσχίνης ἀπέδωσε τὸ αἷμα στοὺς ἰδίους τοὺς στρατηγούς ἀντὶ τῶν ἀπογόνων τῶν. Ὁ Studniczka, *Ztschr. f. b. Kunst* 62 (1927/28) 128 στηριζόμενος στὴν παρατεθεῖσα εἰδηση τοῦ Plinius, *n.h.* 35, 57 (ὁ Πάναινος στὴν παράσταση τῆς μάχης ἐξωγράφησε τοὺς *duces iconicos*) ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Μιλτιάδης ἀπεδίδοτο μετὰ προσωπογραφικὴ ὁμοιότητα.

Εἰκονικὸς ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς προσωπογραφικῆς ὁμοιότητος ἀνήκει στὴν ἑλληνιστικὴ γλωσσικὴ χρῆσις (Stephanus III 222ε.). Ἀγάλματα εἰκονικά (Καλλιξείνος στὸν Ἀθήναιο V 205 ε.) σημαίνουν εἰκονιστικοὺς ἀνδριάντες. Ἐδῶ δηλαδή ὁμιλεῖ μία ἀξιόπιστη ἑλληνιστικὴ πηγὴ τοῦ Plinius. Ἀλλ' ὅτι ἡ διατύπωση ἀναφέρεται στὰ προσωπογραφικά χαρακτηριστικά τοῦ Μιλτιάδου περὶ αὐτοῦ δὲν λέγεται τίποτε. Ἀρκεῖ ἡ ἀναγνώρισις τῆς μορφῆς, γιὰ τὴν ὁποία οὐδεὶς ἀμφιβάλλει, γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν διατύπωση. Δὲν εἶναι βεβαίως ἀπολύτως ἀσφαλὲς ὅτι ἡ ἑλληνιστικὴ πηγὴ τοῦ Plinius εἶδε τὸν ἴδιον τὸν πίνακα. Ἡ ἔκφρασίς της θὰ ἦταν δυνατόν νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴν παράδοση (Overbeck *Sbu.* 1100-1105).

διὰ τῆς θέσεώς του καὶ ὑπεδείκνυε τοῖς Ἑλλησι τοὺς βαρβάρους, λέγων ὁρμᾶν κατ' αὐτῶν.

Ἐπίσης καὶ ἡ πολυγνώτεια ζωγραφικὴ στῆν Ἀθήναι δὲν ἐγνώρισε τὴν προσωπογραφία. Ὡς πρὸς τοῦτο συμφωνοῦν οἱ πηγές:

α) Δημοσθένης, *Κατ' Ἀριστοκράτους* 196: *πρῶτον μὲν τοίνυν ἐκείνοι Θεμιστοκλέα τὸν τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν νικήσαντα καὶ Μιλτιάδην τὸν ἡγούμενον Μαραθῶνι καὶ πολλοὺς ἄλλους, οὐκ ἴσα τοῖς νῦν στρατηγοῖς ἀγάθ' εἰργασμένους, οὐ χαλεκοῦς ἵστασαν, οὐδ' ὑπερηγάπων.*

β) Αἰσχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος* 183-185: τὸ ὄνομα τοῦ Κίμωνος ἔλειπε ἐπὶ τῶν Ἑρμῶν ποῦ ὕμνουں τίς πράξεις τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν Στρυμῶνα.

Ἀμφότερα τὰ παραδείγματα δεικνύουν πόσον τότε ἀπεφεύγετο ἡ ἀπονομή τιμῆς μεμονωμένων προσώπων.

Ἄλλ' ὁμως εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Φειδίας στῆν παράσταση τῆς ἀμαζονομαχίας ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου αὐτοῦ τινα μορφήν ἐνετύπωσε, πρεσβύτου φαλακροῦ, πέτρον ἐπλημένον δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν καὶ Περικλέους *εἰκόνα παγκάλην ἐνέθηκε μαχομένου πρὸς Ἀμαζόνα*. Τὸ δὲ σχῆμα τῆς χειρός, ἀναιτινούσης δόρυ πρὸ τῆς ὄψεως τοῦ Περικλέους, πεποιημένον εὐμηχάνως, οἶον ἐπικρύπτειν βούλεται τὴν ὁμοιότητα παραφαινομένην ἐκατέρωθεν (Πλουτ. β. Περικλέους 31). Δίων Χρυσόστομος 12,6: Περικλέα δὲ καὶ αὐτὸν *λαθὼν ἐποίησεν* (Φειδίας), ὥς φασίν, ἐπὶ τῆς ἀσπίδος. Overbeck 668-674. Στῆν σχεδὸν δαψιλῇ περὶ τοῦ πράγματος παράδοσις – μὲ ἐξαίρεση τὸν Valerius Maximus (*effigiem suam inclusit*) – οὐδαμοῦ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις εἰκῶν: Ψευδοαριστοτ. *Περὶ κόσμου* 339b: *ἐαυτοῦ πρόσωπον ἐντυπώσασθαι*. Apuleius de Mundo 32: *oris similitudinem colligasse*. Πλουτ. β. Περικλέους 31: αὐτοῦ τινα μορφήν ἐνετύπωσε. Cicero, *Tusculanae Disp.* I 34: *sui similem speciem inclusit in clipeo Minervae, cum inscribere nomen non liceret*. Μόνον ὁ Ampelius, *Liber memorialis* 8 ὁμιλεῖ περὶ μιᾶς *imago* (εἰκόνης) *Daedali*⁴.

Συναφῆς μὲ τὴν λέξις εἰκῶν εἶναι ἡ λέξις ἀνδριᾶς. Ἡ λέξις ἀνδριᾶς χαρακτηρίζει κατ' ἀρχὴν τὸ ἀνθρωπόμορφο μνημειωδῶν, ὑπερμεγέθων ἀγαλμάτων, ἀλλὰ ἐν συνεχείᾳ περιορίζεται σὲ ἀγάλ-

4. Περὶ τῆς ἀπεικονίσσεως τοῦ Περικλέους καὶ Φειδίου ὡς Θησέως καὶ Δαιδάλου στῆν παράσταση τῆς ἀμαζονομαχίας ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου βλ. Γ.Π. Οἰκονόμου, *A.E.* 1937, 903 ἔ. B. Schweitzer, *Abh. D. Sächs. Ak. Phil.-hist. Kl.* 91 (1939) Helt 4 (1940) 58 ἔ. = *Zur Kunst der Antike* II (1943) 162 ἔ.

ματα πού παριστοῦν ἓνα συγκεκριμένο ἄνθρωπο. Στὴν εἰκόνα τὸ βάρος πύπτει περισσότερο στὴν ὁμοιότητα μεταξὺ προτύπου καὶ ἀπεικάσματος. Ἡ εἰκὼν ἤμπορεῖ νὰ ἔχη ἐπίσης καὶ τὴν μορφὴ τοῦ ἀνδριάντος. Ὁ Ἡρόδοτος II 130, 143 ὁμιλεῖ περὶ *εἰκόνων*, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὅλο περιεχόμενο προκύπτει σαφῶς ὅτι πρόκειται περὶ ἀνδριάντων⁵. Ἐπίσης καὶ ἡ παράσταση τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ κεντήματος χαρακτηρίζεται ὡς εἰκὼν.

Εὐρ. *Ἰφ. Τ.* 223:

κερκίδι Παλλάδος Ἀτθίδος εἰκῶ.

Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ κυρία σημασία τῆς λέξεως ἔγκειται στὴν ὁμοιότητα, ἐπίσης καὶ μία κατοπτρόσχημη παράσταση ὀνομάζεται εἰκὼν.

Εὐρ. *Μήδεια* 1161έ.:

λαμπρῷ κατόπτρῳ σχηματίζεται κόμην./ ἄψυχον εἰκῶ προσγελῶσα σώματος.

Ἡ Ἑκάβη (*Τρωάδες* 1178) ὀνομάζει τὰ χέρια τοῦ Ἀστυάνακτος *εἰκοὺς ἡδέας πατρός*. Ὑπὸ μεταφορικὴ ἔννοια ἡ εἰκὼν προσλαμβάνει τὴν ἔννοια τῆς συγκρίσεως. Ἀριστοφ. *Νεφ.* 559. Ἡ χρῆση δηλαδὴ τῆς λέξεως *εἰκὼν* ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ὁμοιότητος ἐμφανίζεται κατὰ τὸν 5ο αἰ.⁶

Image

Τὸ κήρινο προσωπεῖο ὀνομάζεται *cera* ἢ καὶ γενικώτερα *imago*. Ἡ γενικώτερα ὀνομασία *imago* συνάγεται, παρὰ τὴν προφανῆ ἀμφισβήτηση τῆς Zadoks σ. 30, πειθαναγκαστικῶς ἀπὸ τὰ χωρία, στὰ ὁποῖα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὅπωςδήποτε δηλώνονται σαφῶς κήρινα προσωπεῖα [*Sall. iug.* 4, 5 ζ *Hor. sat.* 1, 8, 43 ζ *On. rem.* 723 ζ *On. her.* 13, 155έ. ζ *Sen. epist.* 44, 5 ζ *Plin. n.h.* 35, 6 ζ *Quinct. inst.* 6, 1, 40ε. ζ *Serv. ad Aen.* 8, 634]. Ἡ ἑξομοίωση *cera* καὶ *imago* σημαίνει, ὅτι τὸ κήρινο προσωπεῖο περιλαμβάνεται στὸ εὐρύτερο λεκτικὸ πεδίο τῆς *imago*, ὅτι τοῦτο καὶ ἡ περίοπτη εἰκονικὴ προτομὴ στὴν γλωσσικὴ συνείδηση μεταπίπτουν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, δηλαδὴ ὑφίστα-

5. E. Loewy, *Inschriften griechischer Bildhauer* (1985) 23.

6. Περὶ τῆς σημασίας καὶ χρησιμοποιήσεως τοῦ *εἰκῶς* στὴν περιγραφή τῆς Ἀσπίδος τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Ἡσιόδου βλ. Χρ. Καρούζου, Ἀριστοδόκος (1961) σμ. 79. Ἡ ἔκφραση *εἰκὼν* χρησιμοποιεῖται στὴν πρώιμη κλασικὴ περίοδο ἐπίσης καὶ γιὰ ἀνδριάντες νικητῶν χωρὶς εἰκονιστικὸ χαρακτηριστῆρα. Περὶ τῆς ἐπινικίου παραστάσεως τοῦ Λοκροῦ Εὐθύμου, ἔργου τοῦ Πυθαγόρα ἀπὸ τὸ Ρήγιο λέγεται (*Inscr. von Olympia* Nr. 141): *Εἰκόνα δ' ἔστησεν τήνδε βροτοῖς ἔσορᾶν.*

ται στενή έννοιολογική συγγένεια, ἀλλ' ὁμως δὲν μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ εἰποῦμε ἂν δηλώνεται τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, ὅπως π.χ. μὲ τὴν περιπτώση τοῦ *ius imaginis*.

Τὴν διπλὴ ὀνομασία τοῦ κήρινου προσωπεῖου καθὼς καὶ ἀμφότερες τὶς λειτουργίες του διαπιστώνομε καὶ στὸ χωρίο τοῦ Plin. *n.h.* 35, 6: διὰ τῆς δημοσίας ἐκθέσεως κατὰ τὶς νεκρικές πομπές οἱ *expressi cera vultus* μεταβάλλονται σὲ *imagines (ut essent imagines)*, ἀπὸ ἰδιωτικῶς φυλασσόμενες εἰκόνες προγόνων τῆς οἰκογενείας καθίστανται δημοσίως ἐμφανιζόμενα πορτραῖτα. Ἡ διαφορὰ ἐδῶ ἐνδέχεται, παρὰ τὴν διαπῆδηση ἀπὸ *cera* πρὸς *imago*, νὰ εἶναι συμπτωματική. Συνοψίζοντες παρατηροῦμε, ὅπως δεικνύει ἡ ὅλη συνάφεια, ὅτι τὸ λεκτικὸ πεδίο τῆς *cera* περιορίζεται κυρίως στὴν ἰδιωτικὴ περιοχή, ἐνῶ ἡ *imago* δηλώνει τὸ κήρινο προσωπεῖο στὴν δημοσίᾳ του καὶ παραδειγματικὴ σημασία.

Ἀλλὰ ἄς προσδιορίσωμε ἀκριβέστερα τὴν ἔννοια τῆς *imago* κατὰ τὴν Δημοκρατικὴ κυρίως περίοδο⁷.

Ἡ λέξη *imago* στὴν λατινικὴ γραμματεία δὲν σημαίνει μόνον, ὑπὸ ἀντικειμενικὴ σημασία, τὴν εἰκονικὴ παράσταση κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς ἢ καὶ ἀπλῶς τὴν προσωπογραφία, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὴν ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ὁποιουδήποτε ὡσαύτως εἶδους, ἀπελευθερωμένη μορφὴ ἐμφανίσεως καθ' ἑαυτήν. Ὁ Plautus εἶναι ἡ παλαιοτάτη πηγὴ γιὰ τὴν χρησιμοποίησι τῆς λέξεως. Ἡ λέξη ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν εὐρεΐα τῆς σημασίας:

1. Ὡς πορτραῖτο, ἀκριβέστερα δὲ ὡς σὲ κηρὸ ἀποτυπωμένη σφραγίδα (*Pseudolus* 56. 649. 986. 1000. 1097. 1202ε.).

2. Συνηθέστερη εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξεως ὡς ὅρος διὰ τὴν σὲ ἓνα δεῦτερο πρόσωπο διπλασιαζομένη φυσιογνωμία ἑνὸς συγκεκριμένου ἀνθρώπου (*Amph.* 121. 124. 141. 265. 458· *Capt.* 39· *Men.* 1063· *Miles* 151). Συναφεῖς εἶναι κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ οἱ λέξεις *ιδέα* ἢ *φάντασμα*.

Ἡ κωμωδία μᾶς προσφέρει τὴν δυνατότητα τῆς λέξεως νὰ ἐμπεριέχῃ καὶ νὰ δηλώνῃ ἀμφότερα, δηλαδὴ πλασματικὸ καὶ πραγματικὸ κόσμος. Στὴν ἔννοια τῆς λέξεως *imago* περιλαμβάνεται ἡ ἐξαπάτηση ὡς ἐπέκταση τοῦ λεκτικοῦ πεδίου ἀπὸ τὴν πραγματικὴ πρὸς τὴν

7. Τὸ πρόβλημα ἐπαραγματεύθη ὁ R. Daut, *Imago. Untersuchungen zum Bildbegriff der Römer* (1975). Ἡ ἐρευνα περιορίζεται στὴν συγκεκριμένη λεκτικὴ χρῆσι καὶ παραλείπει τὴν μεταφορικὴ σημασία. Βλ. H. Drerup, *RM* 87 (1980) 116 ἐ· G. Lahusen, *Praestnat interna. Festschrift f. U. Hausmann* (1982) 101 ἐ.

πλασματική ύπαρξη. Ἡ διττή σημασία τῆς λέξεως στὸν Plautus καθορίζεται ἀπὸ τὴν κωμικὴ δράση, ἀλλ' ἔχει τὴν ἀντιστοιχία τῆς στὴν μεταλλαγή τῶν ἐπιπέδων τῆς πραγματικότητας κατὰ τὴν νεκρική πομπή μὲ τὴν *imago* τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἐξαλλαγὴ εἰκόνας καὶ προσώπου ὑπὸ τὴν αὐτὴ λέξη παρὰ Plautus καὶ τὸ ψευδὲς σῶμα τοῦ νεκροῦ (Ἀππ. Ἑμφ. 47· Δίων Κασσ. 56, 34, 74, 4· Ἡρωδ. Τῆς μετὰ Μάρκον Βασιλείας ἱστορία 4, 2) ἀνάγονται ὑπὸ διαφορετικὴ διάθλαση σὲ συνειδησιακὰ περιεχόμενα ποὺ ἐδημιούργησαν τὴν λεκτικὴν σημασία *imago*. Ἡ προϋστορία τῆς ριζώνει στὴν σφαῖρα πρόλογικῶν παραστάσεων.

Ἡ συγκεκριμένη λεκτικὴ ἔννοια τῆς *imago* ὡς προσωπογραφίας καὶ ὡς ἰδιοτύπου ἀντικειμένου ἀναλόγως πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴ ἐξέλιξη προῆλθε πιθανώτατα διὰ τῆς ἐλληνικῆς ἐπιδράσεως. Ὅρθότατα ὁ Daut σ. 52 ἐ.· 142 παρατηρεῖ ὅτι στὴν λέξη *imago* δὲν ἀποδίδονται "αἰσθητικῶς ἀξιολογοῦντα κατηγορήματα" καὶ ὅτι κεῖται "ἐκτὸς παντὸς αἰσθητικοῦ καλλιτεχνικο-θεωρητικοῦ καὶ καλλιτεχνικο-ιστορικοῦ ἐνδιαφέροντος".

Ὁ Daut διαπιστώνει κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς σημασίας ὅτι ἡ λέξη *imago* ὑπόκειται σὲ σημασιολογικὴ μεταβολή. Κατὰ τὴν ὑστέρα Δημοκρατία μὲ τὴν λέξη *imago* οὐσιαστικῶς δηλώνεται ἡ εἰκὼν τῆς κεφαλῆς στὴν συγκεκριμένη τῆς λειτουργία, εἴτε ὑπὸ τὴν μορφὴ κεφαλῆς ἀνδριάντος ἢ μιᾶς προτομῆς⁸. Ἡ *imago* ὑπηρετεῖ πρωτίστως τὴν *memoria* (Cic. in Verrem 2, 5, 36· pro Rab. 7, 16· Sall. Iug. 4, 5-6) τόσο ἐντὸς τῆς gens, ὅσον ἐπίσης καὶ στὴν δημοσιότητα. Ἐκεῖ ἀπτονται οἱ σφαῖρες λειτουργίας τῆς *imago* ἐκείνων τοῦ τιμητικοῦ ἀνδριάντος⁹. Ἡ δημοσία *imago* καὶ ἡ *statua* ἔχουν σκοπὸ νὰ μαρτυρήσουν τὴν κοινωνικὴ βαθμίδα, μάλιστα δὲ τὴν "ἱστορικὴ ὑπαρξή" (Daut σ. 68). Ἐχουν μία ἐξόχως κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ σημασία.

Ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀπὸ τίς γραπτές πηγές προκύπτει ὅτι "*imago* μέχρι καὶ τοῦ Κικέρωνος εἶναι ἡ λέξη, ἡ ὁποία φέρει ἰδιαζόντως καὶ οὐσιαστικῶς τὴν ἔννοια "εἰκὼν, πορτραῖτο" συνδεδεμένη μὲ τὴν παράσταση ἀπεικονιστικῆς ἀληθοφανοῦς ὁμοιότητας"¹⁰. Συνεπῶς ἡ καλλιτεχνικὴ μόρφωση δὲν εἶναι ἐκείνη ποὺ συνιστοῦσε τὴν ἀξία μιᾶς *imago* ἢ *statua*, ἀλλ' αὐτὴ καθόριζε τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν παρι-

8. Daut σ. 52 ἐ. G. Lahusen, *Gnomon* 53 (1981) 355 ἐ.

9. T. Hölscher, *RM* 85 (1978) 326· G. Lahusen, *Untersuchungen zur Ehrenstatue in Rom* (1983) 129 ἐ.

10. Daut σ. 54 καὶ Anm. 104.

στανόμενον καθὼς καὶ ὁ "honor", ὁ ὁποῖος ἐδίδετο μὲ μία δημοσία ἔκθεση τῆς εἰκόνας¹¹.

Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς εἰκόνας ἐξηγεῖται ἡ ἀρχὴ μορφώσεως τῆς *imago*. Ὅφειλε νὰ ὑποβάλη τὴν ταυτότητα προτύπου καὶ ἀπεικάσματος. Αὐτὴ δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον μὲ μία κατὰ τὸ μέγιστο δυνατό πιστὴ φυσικὴ παράσταση, ἡ ὁποία ἀποδίδει τὴν ἀτομικὴ φυσιογνωμίαν ἀνόθευτη¹².

ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

Τί εἶναι τὸ νέο μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ρωμαϊκὴ προσωπογραφία εἰσῆλθε στὸν κόσμος; Τὸ νέο τοῦτο ἤμπορεῖ νὰ προσδιορισθῇ σὲ σύγκριση πρὸς τὴν ἑλληνικὴ προσωπογραφία, δεικνύεται δὲ στὴν διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὸν χαρακτήρα τῆς ρωμαϊκῆς προσωπογραφίας. Συχνὰ ἐπεδιώχθη ἡ σύλληψη αὐτὴ τῆς ἐτερότητας. Τὸ ἀποτέλεσμα μὲ περιω-

11. Cic. Verr. 2,2, 143- Daut σ. 53 Anm. 99.

12. Σὲ δύο σημεία θρησκευτικοῦ πολιτιστικοῦ βίου εἶναι ριζωμένη ἡ στοὺς παμπάλαιους χρόνους ἀναγομένη τέχνη τῶν κηροπλαστών. Σὲ ἀμφότερα δὲ δεικνύεται ὡς φορέας ὑπερβατικῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὸν αἰσθητῶς διδόμενον κόσμον τοῦ ἀνθρώπου ἐπεκτείνονται πρὸς ἓνα αὐθυπόστατο ἐπέκεινα τῶν αἰσθήσεών του. Ἀφοροῦν τὴν σχέση τοῦ ζῶντος πρὸς τὴν θεότητα καὶ τοῦ νεκροῦ πρὸς τὸ ἐπέκεινα καθὼς καὶ τοὺς μεταγενεστέρους. Εἶναι ὑλοποιήσεις στὴν περιοχὴ τῆς ἀναθηματικῆς πίστεως καὶ τῶν ταφικῶν ἐθίμων.

Σὲ ἀμφότερες τὶς περιοχὲς πρόκειται περὶ συγγενεστάτων σειρῶν, παραστάσεων πρωτογόνου ψυχικοῦ βίου. Ὅχι μόνον στὴν φαντασία τοῦ σημείου, ἡ ὁποία ὁδήγησε τὰ πράγματα αὐτὰ πρὸς ἀκραῖες μορφές, ἀπτεται τοῦ εἰδώλου τοῦ ἀνθρώπου ἓνα δαιμονικὸ στοιχεῖο. Ἀπὸ τὸ αἶσθημα αὐτὸ τοῦ δαιμονικοῦ ἐξηγεῖται ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἐχθρὸς δύναται νὰ πληγῇ ἀσφαλέστατα διὰ τῆς *μαγείας τῆς εἰκόνας*. Καὶ ἀσφαλῶς ὁ εὐπλαστος κηρὸς ἐδείχθη ἀνέκαθεν εὐάμμοστος πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτό. Ἀναρίθμητα εἶναι τὰ παραδείγματα ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ προσκομίσωμε ἀπὸ τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἀκόμη κατὰ τὴν Ἀναγέννηση γαλλικὲς δικογραφίαι μᾶς πληροφοροῦν περὶ παρομοίων μαγικῶν πρακτικῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπίσης ἓνα ὅλως συγκεκριμένο τεχνικὸ ὄρο: *envoûtement* καὶ *envoûler* (παράγονται ἀπὸ τὸν *vultus* πρβλ. Ducanges Glossar βλ. λ.) ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὸ πρόσωπο ὡς τὴν ἀκμὴ τῆς φυσικῆς ζωῆς. Πρβλ. Plin n.h. 35, 6: *expressi cera vultus*. Πολύβ. VI 53, 5: πρόσωπον Βλ. S. Schlossmann, *Persona und ΠΡΟΣΩΠION* (1968). Ἀπὸ τοῦ προϋίμου Μεσαίωνα συνηθίζεται στὴν Φλωρεντία καὶ τῆς Ἀναγεννησιακῆς ἀκμῆς ἡ ἀτίμωση καὶ ἐκτέλεση τοῦ ἐχθροῦ τῆς πόλεως, τοῦ ὁποίου ἡ σύλληψη δὲν ἦταν δυνατὴ, *in effigie*.

ρισμένες αποχρώσεις ήταν πάντοτε τὸ αὐτό: ἐξήρθη ὁ "Realismus" τῆς ρωμαϊκῆς ἀπὸ τὸν "Idealismus" τῆς ἐλληνικῆς προσωπογραφίας¹³.

Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν ποὺ ἡμποροῦν νὰ σημάνουν τὰ πάντα καὶ τίποτε χρῆζει ἀκριβεστέρου προσδιορισμοῦ. Ὁ ρωμαϊκὸς Realismus ἀνάγεται στὸ "ριζοσπαστικὸ αἶσθημα τῆς πραγματικότητος" τοῦ λαοῦ τούτου. Ὁριοθετεῖται ἐναντι κάθε ἱμπερσσιονιστικῆς συλλήψεως τῆς πραγματικότητος καὶ καθορίζεται ἀκριβέστερα ὡς "μία ἀληθινὴ ἀναπαραγωγή τῆς πραγματικῆς ὑπάρξεως"¹⁴. Ὑπὸ τὴν σημασίᾳ αὕτῃ χρησιμοποιεῖται ἡ ἐννοία τοῦ "Verismus". Ὁ Kaschnitz μὲ τὴν λέξιν Verismus κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν Naturalismus καὶ Realismus ἐννοεῖ τὴν τάση νὰ ἐπιδιωχθῇ μία κατὰ τὸ μέγιστο δυνατό ἀκριβῆς ἀπόδοσις τῆς αἰσθητῆς ἐμφανίσεως ἐνός ἀτομικῶς συγκεκριμένου ἀντικειμένου, μία ἀπόδοσις, ἡ ὁποία κατασκευάζεται μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν πραγματικότητα διὰ μιᾶς κατὰ τὸ μέγιστο δυνατό τελείας, ἐπίσης ἐν μέρει μὲ τὴν βοήθεια μηχανικῶν μέσων ἐπιδιωκομένης, ἀπεικονίσεως. Στὸν τέλειό του, παρατηρεῖ ὁ Kaschnitz, δηλαδὴ τὸν ἐπὶ καθαρῶς μηχανικῶν μέσων στηριζόμενο σχηματισμό, ὁ Verismus εἶναι καθ' ἑαυτὸν ὅλως μὴ καλλιτεχνικός. Οὐδόλως ἐννοεῖται ἀποκλειστικῶς μία πιστὴ μίμηση τῶν φαινομένων. Ὡς ἀληθοφανῆ βεριστικά χαρακτηρίζονται πολὺ μᾶλλον ὅλα τὰ πλαστικὰ εἰκονικὰ μορφώματα ποὺ προορίζονται ν' ἀφυπνίσουν τὴν ψευδαίσθησιν τῆς πραγματικότητος¹⁵.

Οἱ ὀξυνούσαστες διατυπώσεις τοῦ Kaschnitz ἐμπεριέχουν γόνιμες ἰδέες. Κυρίως ἡ διαπίστωση ὅτι ἐνταῦθα ἐμπεριέχεται κάτι τὸ μὴ καλλιτεχνικὸ καὶ ἐπιδιώκεται ἡ ἀφύπνισις τῆς ψευδαισθήσεως μιᾶς μαγικῆς πραγματικότητος. Τὸν θεμελιώδη καθορισμὸ τοῦ Verismus ἀπὸ τὸν Kaschnitz ἐπανέφερε στὴν ἐπικαιρότητα ὁ Drerup [RM 87 (1980) 81έ.].

Μὲ τὴν ἔξαρση καὶ ἐγγύτερη περιγραφὴ τοῦ ρεαλισμοῦ τῆς στὴν πραγματικότητα δὲν συλλαμβάνεται ἡ ρωμαϊκὴ μορφὴ τῆς προσω-

13. G. Möbius, *N.Jb.f.antike u. dt. Bildung* 4 (1941) 297 έ., (ἀντιπαράθεσις πρὸς L. Curtius). Ἡ διάκρισις αὕτη συνδέεται εὐστόχως καὶ πειστικῶς μὲ θεμελιώδεις κεντρικὰς ἀξίες τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων: *Λόγος - res*.

14. Kaschnitz, *Schriften d. Königsb. Gelehrten Gesellschaft, Geisteswiss. Kl. Heft 2* (1938) 5 = II (1965) 70.

15. Kaschnitz, *RM* 41 (1926) 179 σημ. 1 = II (1965) 130 σημ. 44· III (1965) 410. Πρβλ. G. M. A. Richter, *JRS* 45 (1955) 39 έ.

πογραφίας, αλλά τὸ ρωμαϊκὸ στὺλ στὴν τέχνη. Περιεκτικώτατα περιέγραψε τὴν ἀντίθεση τοῦ ρωμαϊκοῦ πρὸς τὸ ἑλληνικὸ στὺλ ὁ W. Technau¹⁶: *Er strebt nicht nach dem gestalteten Bild, sondern nach dem Abbild.*

Ὁ L. Curtius¹⁷ γράφει: Ἡ βάση τοῦ Naturalismus στὴν δημοκρατική προσωπογραφία εἶναι ἡ χωρὶς ἔνταση ἰσαξία ὄλων τῶν ἐξωτερικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς φυσιογνωμίας. Ὁμοίως καὶ ὁ Technau σ. 63έ. Σ' αὐτὸν κατὰ τὸν Curtius ἐκφράζεται ἡ κοσμικὴ ἀντίληψη τῆς Στοᾶς. Ὁ Brommer [RM 60-61 (1953-54) 171] ὁμιλεῖ περὶ τῆς Starrheit τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης. Ἐγινε συσχετισμὸς πρὸς τὴν ὑστέρᾳ αἰγυπτιακῆ προσωπογραφία¹⁸.

Ὁ P. Zanker¹⁹ ἀναφέρεται στὴν εἰδικὴ ταξικὴ νοοτροπία τῆς μέσης τάξεως, στὴν μετριοπαθὴ τῆς ἀπαίτηση γιὰ δικαίωμα μιᾶς προσωπογραφίας. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀποδόσεως τῆς φυσικῆς πιστότητας τῆς Δημοκρατικῆς εἰκονικῆς τέχνης καὶ τὸν ἐννοιολογικὸ προσδιορισμὸ τοῦ φαινομένου ἐξετάζει περαιτέρω ὁ G. Zinserling 317έ. Εἰσάγει τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος: *veristisch - realistisch*. Ἀλλὰ ἀμφότερα τὰ μέρη ἐκάστοτε εἶναι καὶ πάλιν ἀμφίσημα καὶ ἀμφίλογα²⁰.

16. *Die Kunst der Römer* (1940) 59.

17. *Die Antike* 7 (1931) 245 έ.

18. F. Poulsen, *From the Coll. Of the My Carsberg Glyptothek* II (1938) 30· B. Von Bothmer, *Egyptian Sculpture of the Late Periode*. (1960) 133 έ. Πρβλ. Breckenridge, *ANRW* I 4, 849 έ. Adriani, *RM* 77 (1970) 100 καὶ σημ. 133^α.

19. *Jdl* 90 (1975) 311 έ. *Hellenismus* 611, σημ. 3. Ὁμοίως καὶ U. Hiesinger *ANRW* I 4, 813. Πρβλ. Laihusen, *RM* 92 (1985) 282. Περαιτέρω περὶ τῶν ἀπελευθέρων βλ. H. Wrede, *Consecratio in formam deorum. Vergöttliche Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit* (1981)· V. Kochel, *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten* (1993). (1960) σ. 133 έ. Πρβλ. *ANRW* I 4, 849 έ. Adriani, *RM* 77 (1970) σ. 100 καὶ σημ. 133^α.

20. Περὶ τῆς πολυσημίας τῶν ἐννοιῶν πρβλ. W. Bruckner, *Bildnis und Brauch* (1966) 11· Bianchi Bandimelli, *Die römische Kunst* (1975) 52 έ. I.D. Breckenridge, *ANRW* I 4, 842 έ. K. Fittschen, *Festschrift H. Jucker* (1980) 111 έ. J. Meischner, *BJb* 182 (1982) 635 έ. H. P. Laubscher, *Fischer und Landleute* (1982) 52 έ. W. Schindler (βλ. Βραχυγραφίε Zinserling, 277 έ. M. Bergmann, *Spätantike und frühes Christentum* (1983) 59· N. Himmelmann, *Ideale Nacktheit in der griechischen Kunst* (1990)· *Archäologisches zum Problem der griechischen Sklaverei*. Abh Ak Wiss und Literatur Mainz. Geistes - und sozial-wissenschaftliche Klasse 1970 Nr. 8 197· *Realistische Themen in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit*. *Jdl, Erg-Heft* 28 (1994) 23έ καὶ βιβλιοκρισία L. Giuliani, *Gnomon* 70 (1998) 628 έ. B. Andreae, *Schönheit des Realismus* (1998).

ΤΟ ΚΗΡΙΝΟ ΠΡΟΣΩΠΕΙΟ

Ρωμαϊκές κηδείες

Προκειμένου να κατανοήσωμε την μεγαλοπρέπεια των Ρωμαϊκών κηδείων και πρό πάντων των κηδείων των έπιφανών Ρωμαίων, όπως τις περιγράφει ο Πολύβιος, ανάγκη να έχουμε ύπ' όψει την αυστηρότητα και μεγαλοφροσύνη των Ρωμαίων. Ό βίος των Ρω-

Ύφίσταται διαφορά μεταξύ Realismus και Naturalismus; Σε τί συνίσταται αυτή; Η όρθόδοξη μαρξιστική κριτική της τέχνης αποδίδει στην διάκριση Realismus και Naturalismus μία υπέρμετρη σημασία. Κατά τον Lukács ή συνάφεια με την Αίσθητική περιστρέφεται περί την γνώση της μις άπλης αλήθειας: ό Realismus στην τέχνη (όμοίως προς την Φιλοσοφία) απεικονίζει τον κόσμο και μάλιστα κατά τρόπο, ούτως ώστε - όπως επίσης οι μορφικές διαμεσολαβήσεις, οι όποιες χρησιμοποιούνται κατά την πορεία της τέχνης, είναι πάντοτε περίπλοκες - οι άνθρωποι μεθίστανται στην θέση να συλλάβουν την ίδια αυτών αληθινή φύση. Ό αποχρωματίζων Naturalismus, ό όποιος οδδόλως παριστά τό άριστο προς τουτό μέσο, αποδίδει μόνον τά έπιφανειακά φαινόμενα, [G. Lukács, *Ästhetik* I-II (1963). G. Lukács Werke Band 11-12]. Στην πραγματικότητα πρόκειται κυρίως περί βαθμιαίας διαφοράς μεταξύ άμφοτέρων. Ό,τι έννοούμε με Naturalismus, κατ' αντίθεση προς τον Realismus, είναι άπλως ύποδεέστερος, δηλαδή καλλιτεχνικώς ανεπαρκής Realismus. Ό Realismus έπιζητεί να συλλάβη και άποδώση καλλιτεχνικώς τον βαθύτερο πυρήνα της πραγματικότητας, ενώ ό Naturalismus άρκεείται στα έξωτερικά φαινόμενα, σε φωτογραφική οίονει απόδοση της πραγματικότητας. Στην Ίστορία της Τέχνης τά όρια μεταξύ Realismus και Naturalismus είναι ρευστά και ό διαχωρισμός των άσκοπος, αν μη παραπλανητικός. Άντιπροσωπεύουν μία στο σύνολό των ένιαία - αντίθετη προς την κλασικιστική, μορφοκρατούμένη αυστηρώς καλλιτεχνικώς μετασχηματίζουσα κατεύθυνση - περισσότερο έλευθερη, σε στενότερη προσέγγιση, ως προς την σύλληψη της πραγματικότητας, ίσταμένη κίνηση. Είναι βεβαίως σκοπιμότερο να χαρακτηρίσωμε ως Naturalismus όλόκληρη την ρεαλιστική - νατουραλιστική τάση κατά τά κρατούντα στην Ίστορία των εικαστικών τεχνών και να διαφυλάξωμε την έννοια του Realismus μάλλον προς δήλωση μις γενικότερης κοσμοθεωριακής προς τον ρωμαντικό irrationismus και idealismus αντίτιθέμενη αντίληψη. Τοιουτοτρόπως ό Naturalismus παραμένει ένα καθαρώς καλλιτεχνικό στύλ και μία καθαρώς αισθητική κατηγορία, ενώ ό Realismus, ό όποιος ως τοιούτος καθιστά μόνον περιπλοκότερο τον ιστορικό έννοιολογικό τεχνοτροπικό σχηματισμό και θέτει την κριτική της τέχνης πρό ένος ψευδούς προβλήματος, καθίσταται χαρακτηριστικό φιλοσοφικής στάσεως.

Σημειώνωμε και την ελστοχωτάτη παρατήρηση του Ε.Η. Gombrich, *Kunst und Illusion* (1967) 109 ότι όλόκληρος ό Naturalismus είναι έλεκτικός (selektiv). Πρόβλ. T. Hölscher, *Klassische Archäologie*. Hrsg von A. Borbein. T. Hölscher. P. Zanker (2000) 153 έ.

μαίων είχε πολλούς περιορισμούς, όσων δὲ ἐπιφανέστερος ἦταν κανείς, τόσον ἦταν ὀλιγώτερον ἐλεύθερος. Τὰ κρατοῦντα παντοδύναμα ρωμαϊκὰ ἦθη τοὺς περιέστελλαν μέσα σὲ στενὸ κύκλο ἐννοιῶν καὶ ἐνεργειῶν. Θεωροῦσαν καύχημα νὰ διάγουν βίο σοβαρὸ καὶ σεμνὸ ἢ κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴ λατινικὴ ἔκφραση, αὐστηρὸ καὶ βαρύν (tristis, gravis). Κάθε Ρωμαῖος εἶχε τὸ καθῆκον νὰ τηρῇ ἐν τάξει τὸν οἶκο του καὶ νὰ ὑπηρετῇ τὴν πολιτεία λόγῳ καὶ ἔργῳ. Ἀλλὰ ἐνῶ τὸ ἄτομο δὲν ἠθέλε καὶ δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλο τι παρὰ μόνον μέλος τῆς πολιτείας, ἕκαστος ὁμῶς εἶχε τὸ συναίσθημα ὅτι ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμη τῆς πολιτείας ἦσαν καὶ δικό του κτῆμα, τὸ ὁποῖο εἶχε τὴν δυνατότητα μαζί μὲ τὸ ὄνομά του καὶ τὴν παρουσία του νὰ μεταβιβάζῃ στοὺς διαδόχους του. Τοιοῦτοτρόπως, καθὼς ἡ μία γενεὰ μετὰ τὴν ἄλλη κατέβαινε στὸν τάφο, καὶ κάθε νέα γενεὰ προσέθετε νέες δόξες στίς ἤδη ὑπάρχουσες, στὸ ἰδιαίτερο συναίσθημα τῆς προγονικῆς εὐκλείας τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν προσετίθετο καὶ ὁ ὄγκος τῆς κοινῆς μεγαλοφροσύνης ποὺ προήρχετο ἀπὸ τὸ κλέος τῆς πολιτείας. Ἐνῶ ὁμῶς ἦταν τόσον ἰσχυρὸ καὶ χαρακτηριστικὸ τὸ αἶσθημα ἐκεῖνο τῆς ὑπερηφανείας ποὺ εἶχαν οἱ Ρωμαῖοι ὡς πολῖτες, ἐπειδὴ μετὰ τῶν πολιτῶν ἐπικρατοῦσε ἄκρα ἰσότηता, τὰ δὲ ἦθη ἦσαν ἀπλά, αὐτὸ δὲν ἐξωτερικεύετο κατὰ τὴν διάρκειά τοῦ βίου, ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης ἦταν κρυμμένο στὴν ψυχὴ ἐνὸς ἐκάστου Ρωμαίου καὶ μόνον μετὰ θάνατον ἐπετρέπετο νὰ ἐκδηλωθῇ. Τότε ἐξεδηλώνετο πομπῶδως κατὰ τὴν κηδεία τῶν ἐπιφανῶν πολιτῶν, ὥστε ἡ τελετὴ αὐτὴ, καλλίτερα ὅποιουδήποτε ἄλλου τεκμηρίου ἀπὸ τὸν βίο τῶν Ρωμαίων, μπορεῖ νὰ δώσῃ σὲ μᾶς τοὺς μεταγενεστέρους μίαν ἰδέα περὶ τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου αἰσθήματος τῆς ρωμαϊκῆς ὑπερηφανείας.

Στὴν μεγαλοπρεπὴ ἐκφορὰ ἐκαλοῦντο οἱ πολῖτες ἀπὸ τὸν κήρυκα. Τῆς πομπῆς προηγούνται θρηνητρίες, μουσικοὶ καὶ ὀρχηστῆς, ἕνας δὲ ὀρχηστῆς ἐφόρει προσωπεῖο ὁμοιάζον πρὸς τὸν ἀποθανόντα, καθὼς καὶ ὁμοία ἱμάτια, προσπαθοῦσε δὲ νὰ μιμῆται γενικῶς τοὺς τρόπους καὶ τὰ κινήματα γιὰ νὰ τὸν καταστήσῃ οἷον παρόντα γιὰ τελευταία φορὰ πρὸς τὸ πλῆθος. Μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς δὲ ἀκολουθοῦσε τὸ μεγαλοπρεπέστατο καὶ παραδοξότατο μέρος τῆς συνοδείας, ἡ πομπὴ δηλαδὴ τῶν προγόνων, ἡ ὁποία τόσον ἐπescίαζε κάθε ἄλλο θέαμα, ὥστε οἱ γνήσιοι εὐγενεῖς παρήγγελλαν ἀποθνήσκοντες στοὺς κληρονόμους των, σ' αὐτὴ καὶ μόνῃ νὰ περιορίζουν τὴν ἐπικήδεια τελετὴ. Οἱ εἰκόνες τῶν προγόνων, ὧν εἶχαν καταλάβει ὕπατα κρατικὰ

ἄξιώματα (εἴτε τοῦ ἐπιδιφροῦ ἀγορανόμου εἴτε ἄλλη ἀπὸ τίς μεγαλύτερες τακτικές ἀρχές) ἐξειργασμένες ἀπὸ κηρὸ καὶ μὲ χρώματα ὥστε νὰ ὁμοιάζουν ὅσον τὸ δυνατόν πρὸς τὸ φυσικὸ, μεταξὺ δὲ τῶν ὁποίων δὲν ἔλειπαν οὐδὲ ἐκείνων τῶν προγόνων οἱ εἰκόνες, οἱ ὅποιοι εἶχαν ζήσει κατὰ τοὺς χρόνους τῶν βασιλέων, ὑπῆρχε συνήθεια ν' ἀναρτῶνται κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῆς οἰκογενειακῆς αἵθουσας ἐντὸς ξυλίνων εἰκονοστασίων, ὡς τὸ σεμνότατο κόσμημα τοῦ οἴκου. Ὅταν δὲ κάποιος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια ἀπέθνησκε, πλαγγόνες φέροντες τὰ προσώπεα τῶν προγόνων περιεβάλλοντο τὴν στολὴ καὶ τὰ παρῶσημα τῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἄσκησε²¹. Τοιουτοτρόπως δὲ οἱ

21. Ἡ παρουσίαση τῶν προγόνων ὡς ἐνδεδυμένων πλαγγόνων μὲ κήρινα προσώπεα μαρτυρεῖται μεμονωμένως. Τοιουτοτρόπως ἡ *imago* τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ ποὺ ἐφυλάσσετο στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ τοῦ *Jupiter optimus maximus* ἐπὶ τοῦ Καπιτωλίου κατὰ τίς νεκρικές πομπές τῶν Κορνηλίων κατεβιβάζετο καὶ ἐφέρετο μὲ αὐτὲς [Val. Max. 8, 15, 1-2· Liv. 38, 56, 12 ἔ. Ἀπλ. Ἰβηρ. 23]. Ἡ ἄποψη τοῦ R. Winkes, *Clipeata imago* (1969) 19 ἔ. ὅτι ἐπρόκειτο περὶ προτομῶν ἐπὶ ἀσπίδων δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Ὁ Livius σχετικῶς μὲ τὴν *imago* τοῦ Σκιπίωνος ὁμιλεῖ περὶ *triumphali ornatu*. Τοῦτο δηλώνει ὁλόκληρη μορφή, ὅπως καὶ ὁ Ἀππιανὸς ὅταν λέγῃ: καὶ νῦν ἐστὶ τὴν εἰκόνα τὴν Σκιπίωνος ἐν ταῖς πομπαῖς μόνον προφέρουσι ἐκ τοῦ Καπιτωλίου, τῶν ἄλλων ἔξ ἄγορᾶς φέρονται. Ἡ μορφή αὐτὴ πρέπει καὶ νὰ εἶναι φορητή, τοῦτο ἀποκλείει ἐνδεδυμένον ἀνδριάντα. Κατὰ τίς ἐπικηδείες πομπές τῶν Πορχίων συνεφερέρετο καὶ ἡ *imago* Κάτωνος τοῦ πρεσβυτέρου ἀπὸ τὴν *curia*. Val. Max. 8, 15, 1-2: *imaginem in cela Iovis optimi maximi positam habet, quae, quotienscumque funus aliquod Corneliae gentis celebrandum est, inde petitur, unique illi instar atrii Capitolium est: tam hercule curia superioris Catonis effigies illius ad cuius generis officia expromitur*. Ἐνα ἀνάγλυφο τῶν ὀψίμων χρόνων τῆς Δημοκρατίας εἰκάζεται ὅτι ἀποδίδει αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ταφῆς. Ἀπὸ τὴν πλουσία βιβλιογραφία βλ. H. Kähler, *Rom und seine Welt* (1958-1960) 123 Taf 78· I. Scott Ryberg, *MemAmAc* 22(1955) 36 εἰκ. 19 α.β. L. franci, *StudMisc.* 10 (1963) 23 ἔ. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* 46 ἔ. B. M. Felletti Maj, *La tradizione italica nell' arte romana I* (1977) 121 ἔ. B. Andreae, *Römische Kunst* (1999) εἰκ. 193.

Ἡ ἐπὶ τῆς κλίνης κειμένη νεκρὰ στηρίζει τὴν κεφαλὴ στὴν χεῖρα. Ὡς ἐκ τούτου τοῦ λόγου ἐχαρκτηρίσθη ὡς ψευδὲς σῶμα: R. Delbrueck, *Idl* 28 (1913) 307· E. Strong, *JRS* 4 (1914) 151 ἔ. μὲ σημ. 1· Zadoks 24· Bianchi Bandinelli, *Rom. Das Zentrum der Macht* (1970) 59.

Ἐπίσης καὶ ὁ Juvenalis 8, 2ε σατυρίζει τὴν ματαιοδοξία ποὺ κυριαρχεῖ στὴν ἀνωτέρα κοινωνικὴ τάξη. "Τὶ ὠφελοῦν τὰ γενεαλογικὰ στέμματα" ὅταν οἱ ἀπόγονοι δὲν εἶναι ἄξιοι τῶν προγόνων; Ὁ ποιητὴς δὲν μνημονεύει μόνον εἰκονικοὺς πίνακες (*picots vultus*), ἀλλ' ἐπίσης καὶ εἰκόνες προγόνων σὲ ὁλόκληρη μορφή, ἐν μέρει κατεστραμμένες, ἰστάμενες ὑψηλὰ ἐπὶ ὀρμάτων (*standis in curribus*).

Γενικῶς οἱ *imagines* ἐποποθετοῦντο ἐπὶ ἁμαξῶν ἢ ἐμβόλων. Ὁ Κικέρων, *de*

πρόγονοι, φοροῦντες ἕκαστος τὴν προσήκουσα στολή πού εἶχε κατὰ τὸν βίο, ἐὰν εἶχε θριαμβεύσει διάχρυση, ἂν ἦταν τιμητὴς πορφυρᾶ, ἂν ὕπατος περιπόρφυρη, μὲ τοὺς ραβδούχους καὶ τὰ ἄλλα διακριτικὰ τῆς ἐξουσίας τῶν σημεῖα, πάντες ἐπὶ ἄρματων, προέπεμπαν τὸν νεκρὸ τῶν ἀπόγονο μὲχρι τοῦ τάφου. Μετὰ τοῦτο ἐπὶ πολυτελοῦς φερέτρου μὲ χρυσοπόρφυρα παραπετάσματα καὶ βαρύτειμες νεκρικές σινδόνες ἐκομίζετο ὁ νεκρὸς, φέρων ἐπίσης τὴν ἐπίσημη στολή τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς πού εἶχεν ἀσκήσει στὸν βίο καὶ περὶ αὐτὸν τὰ ἀποκομισθέντα ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς σκῦλα καὶ οἱ στέφανοι πού τοῦ ἀπενεμήθησαν, εἴτε στὸν πόλεμο εἴτε στὰ συμπόσια. Εὐθύς δὲ μετὰ τὸ φέρετρο ἀκολουθοῦσαν οἱ πενθοῦντες μὲ μαύρη περιβολὴ καὶ χωρὶς κοσμήματα, οἱ υἱοὶ τοῦ ἀποθανόντος ἔχοντες καλυμμένη μὲ ὀθόνη τὴν κεφαλὴ, οἱ θυγατέρες ἀκάλυπτες, οἱ στενοὶ καὶ οἱ ἀπομακρυσμένοι συγγενεῖς, οἱ πελάτες καὶ οἱ ἀπελευθεροί. Ἡ πομπὴ διηυθύνετο πρὸς τὴν Ἀγορά, ἐκεῖ δὲ ἀπετίθετο τὸ φέρετρο, ἐστήνετο ὄρθιος ὁ νεκρὸς, κατεβιβάζοντο ὡσαύτως ἀπὸ τὰ ἄρματα τὰ ὁμοιώματα τῶν προγόνων καὶ ἐτοποθετοῦντο ἐπὶ ἐλεφαντίνων δίφρων. Τότε ὁ υἱὸς τοῦ κηδευομένου ἢ κάποιος ἄλλος ἀπὸ τοὺς στενοτέρους συγγενεῖς ἀνέβαιναν ἐπὶ τοῦ βήματος καὶ ἀπήγγελλε ἀπλῶς καὶ χωρὶς ρητορικές φράσεις πρὸς τὸν δῆμον τὸ ὄνομα καὶ τὰ κατορθώματα ἐνὸς ἐκάστου ἀπὸ τοὺς ἄνδρες, οἱ ὅποιοι ἦσαν κυκλικῶς ἐπὶ τῶν δίφρων τοποθετημένοι, καὶ μετὰ τοῦτο ἐπλεκε καὶ τοῦ ἀποθανόντος τὸ ἐγκώμιο²².

Orat. 2, 225 λέγει: *imagines ducl.* Ο Tacitus *Ann.* 3,76: *antelatae sunt.* Ὁ Δίων Κ. 56, 34, 2: ἐφέροντο. Ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν αὐτοκρατορική ταφὴ μνημονεύονται πλαγγόνες ἐπιφανῶν Ρωμαίων ἱστάμενοι ἐπὶ ἁμάξων. Ἡρωδ. 4, 2, 10: *ἄρματά τε περιέχεται ὁμοία εὐταξία, φέροντα τοὺς ἐφεστώτας ἡμφιεσμένους μὲν τὰς περιπορφύρους ἐσθῆτας, προσωπεῖα δὲ περικειμένους εἰκόνας ἔχοντα ὅσοι Ρωμαίων ἐνδόξως ἐστρατήγησαν ἢ ἐβασίλευσαν.* Δίων Κασσ. 74, 4: *καὶ τούτου πρῶτον μὲν ἀνδριάντες πάντων τῶν ἐπιφανῶν Ρωμαίων τῶν ἀρχαίων.*

Ἐσφαλμένος ὑπεστηρίχθη ὅτι οἱ πρόγονοι ἐπορευόντο προηγούμενοι τῆς ταφικῆς πομπῆς ὡς ζῶντες νεκροί, δηλαδὴ ἄνθρωποι μισθωνόμενοι πρὸς τοῦτο, μάλιστα δὲ ὑποκριτές. Bethe 1, 5, 84· Bömer 104. Ὁμοίως ἄτοπη εἶναι καὶ ἡ ἀποψη τοῦ H. Blünmer, *HAW IV* 2, 2 (1911) 495 ὅτι οἱ φέροντες τὰ προσωπεῖα ἔκειντο.

Ἀπὸ τοὺς πλαγγόνες, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν Πολύβιο, μὲ τὰ νεκρικά προσωπεῖα κατὰ τὶς κηδεῖες ἐνεσάρκωναν τὰ πρὸ μακροῦ θανόντα μέλη τοῦ γένους, δυσκόλως ἡμποροῦν νὰ διακριθοῦν οἱ *larvae*, τὰ προκαλοῦντα δέος πνεύματα τῶν νεκρῶν, οἱ ὁποῖες συνελαμβάνοντο ἐπίσης φέρουσες προσωπεῖο.

22. Πλὴν τοῦ διαβοήτου ἀποσπάσματος τοῦ Πολυβίου 6, 53 ἔ., τὸ ὅποιο παρόρμησε σὲ πλῆθος ἐρευνῶν περὶ τῆς λατρείας καὶ τῶν εἰκόνων τῶν προγόνων (Drerup, *RM* 87 (1980) 109 ἔ.), περαιτέρω εἰδήσεις προσφέρουν ὁ Διόδωρος 31,

Πιθανόν νά εἰπῇ κανεῖς ὅτι ἦταν βάρβαρη συνήθεια αὐτὴ καὶ ὅτι ἄλλο ἔθνος μὲ περισσότερο ἀνεπτυγμένο τὸ αἶσθημα τοῦ καλοῦ δὲν θὰ ἤμποροῦσε ν' ἀνεχθῇ τὴν παράδοξη ἐκείνη νεκρανάσταση καὶ μάλιστα σὲ ἀκμὴ πολιτισμοῦ. Καὶ ὁμως καὶ αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ἦσαν καὶ πολὺ ψυχρότεροι καὶ πολὺ ὀλιγώτερο εὐλαβεῖς πρὸς τὶς παραδόσεις, ὅπως λόγου χάριν ὁ Πολύβιος, ἀνεγνώριζαν τὴν ἐπιβλητικὴ ἐντύπωση ποὺ παρήγαγεν ἡ μεγαλοπρεπὴς ἀπλότη-
τα τῶν ἐπικηδείων ἐκείνων τελετῶν. Ἦταν πάντως σύμφωνη πρὸς τὴν αὐστηρὰ σεμνότητα καὶ τὴν ὑπεροπτικὴ ἄξιοπρέπεια τοῦ ρωμαϊκοῦ βίου ἡ ἰδέα ὅτι οἱ παρελθοῦσες γενεὲς ἐξακολουθοῦσαν, ὡς ἐάν ζοῦσαν ἀκόμη, νὰ ἀναστρέφονται μεταξὺ τῶν ζώντων καὶ ὅτι ὅταν κάποιος ἀπὸ τοὺς πολῖτες φορτισμένος ἀπὸ τοὺς μόχθους καὶ τιμὲς τοῦ βίου ἐπορεύετο νὰ συνενωθῇ πρὸς τοὺς προγόνους, προσέρχονταν οἱ ἴδιοι οἱ πρόγονοι στὴν Ἀγορὰ γιὰ νὰ τὸν ὑποδε-
χθοῦν μεταξὺ τῶν.

"Ὅταν γὰρ μεταλλάξῃ τις παρ' αὐτοῖς τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, συντελουμένης τῆς ἐκφορᾶς κομίζεται μετὰ τοῦ λοιποῦ κόσμου πρὸς τοὺς καλουμένους ἐμβόλους εἰς τὴν ἀγορὰν ποτὲ μὲν ἐστὼς ἐναργῆς, σπανίως δὲ κατακεκλιμένος. 2 Πέριξ δὲ παντὸς τοῦ δήμου στάντος, ἀναβάς ἐπὶ τοὺς ἐμβόλους, ἃν μὲν υἱὸς ἐν ἡλικίᾳ καταλείπηται καὶ τύχῃ παρῶν, οὗτος, εἰ δὲ μὴ, τῶν ἄλλων εἴ τις ἀπὸ γένους ὑπάρχει, λέγει περὶ τοῦ τετελευτηκότος τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς ἐπιτετευγμένας ἐν τῷ ζῆν πράξεις. 3 Δι' ὧν συμβαίνει τοὺς πολ-

25, 2 (Ταφὴ τοῦ L. Aemilius): "Ὅτι περὶ Λευκίου Αἰμιλίου τοῦ Περσέα καταπολεμήσαντος τῆς ταφῆς διερχόμενος, καὶ λαμπρὰν αὐτὴν ἐς τὰ μάλιστα γενέσθαι λέγων ἐπάγει· τῶν γὰρ Ῥωμαίων οἱ ταῖς εὐγενεῖαις καὶ προγόνων δόξῃ διαφέροντες μετὰ τὴν τελευτὴν εἰδωλοποιοῦνται κατὰ τε τὴν τοῦ χαρακτήρος ὁμοιότητα καὶ κατὰ τὴν ὅλην τοῦ σώματος περιγραφὴν, μιμητὰς ἔχοντες ἐκ παντὸς τοῦ βίου παρατετηρηκότας τὴν τε πορείαν καὶ τὰς κατὰ μέρος ιδιότη-
τας τῆς ἐμφάσεως παραπλησίως δὲ καὶ τῶν προγόνων ἕκαστος προηγείται τοι-
αύτην ἔχων διασκεψὴν καὶ κόσμον ὥστε τοὺς θεωμένους διὰ τῆς ἐκ τούτων ἐμφάσεως γινώσκειν ἐφ' ὅσον ἕκαστος τιμῆς προήχθησαν καὶ μετέσχον τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ καλῶν. Στὴν ταφὴ τοῦ Aemilius Paullus ἀναφέρεται στὸ ἀπόσπασμα τοῦτο τοῦ Διοδώρου ψευδὲς σῶμα. Τοῦτο δίδει λαβὴ νὰ ἰσχυρι-
σθῶμεν, ὅτι ἐντασφιαζόμενοι Ῥωμαῖοι ἀνωτάτης κοινωνικῆς τάξεως καὶ ὅσοι
προσέφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες ἀπεικονίζονται διὰ μιᾶς, τὸν θανόντα μιμου-
μένης, ὁλοκλήρου μορφῆς. Ἐπίσης οἱ Ὁράτιος *epod* 8, 11-14· *Epiced. Drusi*
(*cansolatio ad Liviam*) 27 ἔ. Ὁ Tacitus *hist.* 3, 67, ὁ Τερτυλλιανὸς *spect.* 6,7: ψέγει
τὸ ἔθιμο τοῦτο. Ammianus Marcellinus 19, 1, 10.

λοὺς ἀναμιμνησκομένους καὶ λαμβάνοντας ὑπὸ τὴν ὄψιν τὰ γεγονότα, μὴ μόνον τοὺς κεκοινωνηκότας τῶν ἔργων ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐκτός, ἐπὶ τοσοῦτον γίνεσθαι συμπαθεῖς ὥστε μὴ τῶν κηδευνόντων ἴδιον ἀλλὰ κοινὸν τοῦ δήμου φαίνεσθαι τὸ σύμπτωμα. 4 Μετὰ δὲ ταῦτα θάψαντες καὶ ποιήσαντες τὰ νομιζόμενα τιθέασι τὴν εἰκόνα τοῦ μεταλλάξαντος εἰς τὸν ἐπιφανέστατον τόπον τῆς οἰκίας, ξύλινα ναῖδια περιτιθέντες. 5 Ἡ δ' εἰκὼν ἐστὶ πρόσωπον εἰς ὁμοιότητα διαφερόντως ἐξεργασμένον καὶ κατὰ τὴν πλάσιν καὶ κατὰ τὴν ὑπογραφὴν. 6 Ταύτας δὴ τὰς εἰκόνας ἔν τε ταῖς δημοτελέσι θυσίαις ἀνοίγοντες κοσμοῦσι φιλοτίμως, ἐπὶ τὴν οἰκείων μεταλλάξῃ τις ἐπιφανῆς, ἄγουσιν εἰς τὴν ἐκφορὰν, περιτιθέντες ὡς ὁμοιοτάτοις εἶναι δοκοῦσι κατὰ τε τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἄλλην περικοπήν. 7 Οὗτοι δὲ προσαναλαμβάνουσιν ἐσθῆτας, ἐὰν μὲν ὑπατος ἢ στρατηγὸς ἢ γεγωνὸς, περιπορφύρους, ἐὰν δὲ τιμητὴς, πορφυρεῖς, ἐὰν δὲ καὶ τεθριαμβευκὸς ἢ τι τοιοῦτον κατεργασμένος, διαχρύσους. 8 Αὐτοὶ μὲν οὖν ἐφ' ἁρμάτων οὗτοι πορεύονται, ῥάβδοι δὲ καὶ πελέκεις καὶ τᾶλλα τὰ ταῖς ἀρχαῖς εἰωθότα συμπαρακεῖσθαι προηγείται κατὰ τὴν ἀξίαν ἐκάστω τῆς γεγεννημένης κατὰ τὸν βίον ἐν τῇ πολιτείᾳ προαγωγῆς. 9 Ὅταν δ' ἐπὶ τοὺς ἐμβόλους ἔλθωσι, καθέζονται πάντες ἐξῆς ἐπὶ δίφρων ἐλεφαντίνων. Οὐ κάλλιον οὐκ εὐμαρὲς ἰδεῖν θέαμα νέῳ φιλοδόξῳ καὶ φιλαγάθῳ. 10 τὸ γὰρ τὰς τῶν ἐπ' ἀρετῇ δεδοξασμένων ἀνδρῶν εἰκόνας ἰδεῖν ὁμοῦ πάσας οἰοῖναι ζώσας καὶ πεπνυμένας τίν' οὐκ ἂν παραστήσαι; Τί δ' ἂν κάλλιον θέαμα τούτου φανεῖν;"

Plin. 35, 6: *Aliter apud maiores in atrii haec erant, quae spectarentur; non signa extrinsecum artificum nec aera aut marmora; expressi cera vultus singulis disponebantur armariis, ut essent imagines, quae comitarentur gentilicia funera, semperque defuncto aliquo totus aderat familiae eius qui umquam fuerat populus. Stemmata vero lineis discurrebant ad imagines pictas.*

(Ἀλλιῶς ἦταν τὰ πράγματα στοὺς προγόνους μας. Στὰ αἶθρια βρῖσκονταν ὁμοιώματα προορισμένα γιὰ τὴν κοινὴν θέα, ὄχι ἀγάλματα φτιαγμένα ἀπὸ ξένους τεχνῖτες, οὔτε χάλκινα οὔτε μαρμάρινα, ἀλλὰ ἐκμαγεῖα προσώπων ἀπὸ κερί φυλαγμένα τὸ καθένα σὲ ξεχωριστὸ ἁρμάρι. Εἶχαν ἔτσι τὶς εἰκόνες τῶν προγόνων καὶ τὶς μετέφεραν στὶς νεκρικὲς πομπές τοῦ γένους καὶ πάντα ὅταν πέθαινε κάποιος ἦταν παρὼν ὅλο τὸ πλῆθος τῶν χαμένων μελῶν τῆς γενιᾶς του καὶ οἱ κλάδοι τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου διασκορπίζονταν σὲ συμπλέγματα γραμμῶν ποὺ ἔφταναν μέχρι τὶς

χρωματισμένες εικόνες τῶν προγόνων.) [Μετ. Τάσσου Ρούσσου – Ἀλέκου Λεβίδη]²³.

1. Οἱ συμφωνίες τῶν δύο συγγραφέων εἶναι προφανεῖς:
2. Ὁ Πολύβιος λέγει ὅτι τιθέασι τὴν εἰκόνα τοῦ μεταλλάξαντος εἰς τὸν ἐπιφανέστατον τόπον τῆς οἰκίας. Plinius: *in atris haec (imagines) erant, quae spectarentur*.
3. Ὁ Πολύβιος λέγει ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς οἱ ἐκτιθέμενες στὸν ἐπιφανέστατον τόπον περιεκλείοντο σὲ ξύλινα ναῖδια, ξύλινα ναῖδια περιτιθέντες. Ἡ προθήκη στοὺς Ρωμαίους ὀνομάζεται *armarium* καὶ ὁ Plinius λέγει: *expressi cera vultus singulis disponebantur armariis*.
4. Ὁ Πολύβιος περιγράφει μία παρόμοια εἰκόνα ὡς πρόσωπον, δηλαδή οὔτε ὁλόκληρη μορφή, οὔτε πλήρη κεφαλὴ, ἀλλ' ἀπλῶς πρόσωπο, ὄψη. Ἡ ὁμοιότητα τονίζεται σὲ δύο διαστάσεις. Plinius: *vultus* (βλ. σημ. 12)
5. Ὁ Πολύβιος λέγει ὅτι τὶς εἰκόνες αὐτὲς σὲ πανηγυρικὲς ἡμέρες ἀνοίγοντες τὰ περιέχοντα αὐτὲς ναῖδια κατεκόσμουσαν φιλοτίμους: ταύτας δὴ τὰς εἰκόνας ἔν τε ταῖς δημοτελέσι θυσίαις ἀνοίγοντες κοσμοῦσι φιλοτίμους. Plinius: *ut essent imagines, quae comitarentur gentilicia funera, semperque defuncto aliquo totus aderat familiae eius qui utquam fuerat populus*. (Εἶχαν ἔτσι τὶς εἰκόνες τῶν προγόνων καὶ τὶς μετέφεραν στὶς νεκρικὲς πομπὲς τοῦ γένους καὶ πάντα ὅταν πέθαινε κάποιος ἦταν παρὼν ὅλο τὸ πλῆθος τῶν χαμένων μελῶν τῆς γενιᾶς του.)

Ὁ Πολύβιος λέγει ὅτι οἱ εἰκόνες αὐτὲς προεκομίζοντο κατὰ τὶς ἐπικήδειες πομπές: ἄγουσιν εἰς τὴν ἐκφορὰν, περιτιθέντες ὡς ὁμοιοτάτοις εἶναι δοκοῦσι κατὰ τε τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἄλλην περικοπήν. Οἱ πρόγονοι δηλαδή παρίσταντο ὡς πλαγγόνες μὲ κήρινα προσωπεῖα.

Δεύτερον ὁ Πολύβιος λέγει σαφῶς κατὰ τὴν πλάσιν καὶ κατὰ τὴν ὑπογραφὴν. Ἦσαν δηλαδή πλαστικὰ μορφώματα καὶ γραπτὰ πλαστικὰ μορφώματα. Τί σημαίνει ἡ ὑπογραφή ζωγράφισις ἢ περιγράμμα; Ἡ λέξις ἡμπορεῖ ν' ἀναφέρεται σὲ ψιμύθιο²⁴.

23. Περί τοῦ χωρίου αὐτοῦ τοῦ Plinius βλ. H. G. Frenz, *Untersuchungen zu den frühen römischen Grabreliefs* (1977) 50 ἔ. Lahusen I (1984) 128 ἔ. E. Budde, *Armarium und κιβωτός* 1940.

24. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸν Juvenalis 8,2: *picots ostendere vultus maiorum*. Ἀναφέρεται, ὅπως δεικνύουν οἱ ἐπόμενοι στίχοι, σὲ περίοπτες παραστάσεις (ἀποκοιμένα ὄψα, ρῖνες κ.τ.λ.), ὅχι σὲ γραπτὲς εἰκόνες προγόνων (Schweitzer σ. 29/30).

“Οτι ἦσαν περισσότερον ἀπὸ ἀπλοῦς πίνακες προκύπτει:

1. Ἀπὸ τὴν λέξιν *cerae*. Ἡ μεταφορὰ θὰ ἦταν πολὺ ἰσχυρά, ἂν αὐτὲς θὰ ἦσαν μόνον κήρινοι πίνακες. Εὐλόγως συνάγεται, ὅτι συνίσταντο ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ κηρό. Καθὼς λέγομε *cera* καὶ *marmora*. Ἐπίσης *cera* καὶ *tabula* ἀντιδιαστέλλονται (Martialis XI, 103).
2. Ἀπὸ τὴν μεγίστη δυνατὴ ὁμοιότητα, ἡ ὁποία τίθεται ὡς στόχος. Χαλκὸς καὶ μάρμαρο δὲν δύνανται νὰ παρὰσχουν τοῦτο καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερο ἐλευθέρως διὰ χειρὸς γραπτὲς προσωπογραφίαις.
3. Ἀπὸ τὴν ἰδίᾳ τὴν *προεκφορὰ*. Πόσον παιδαριώδης πενιχρὰ πομπὴ θὰ ἦταν, ἂν ἦσαν ἀπλοὶ πίνακες, τοὺς ὁποίους ἡδύνατο κανεῖς νὰ ἰδῇ μόνον ἀπὸ ἐμπρός.

Στὴν περιγραφή τοῦ Πολυβίου ἡ πινακοθήκη τῶν προγόνων εἶναι τὸ *δευτερεῖον*, στὸ κέντρο τῆς ὅλης διαδικασίας εὐρίσκεται κυρίως ἡ εἰκὼν τοῦ νεκροῦ, προορισμένη νὰ διατηρήσῃ τὴν προσωπικότητα πέραν τοῦ σωματικοῦ θανάτου. Ἡ *μαγεία* τῆς *εἰκόνας* ἐπιδρα διὰ τῆς μεγίστης δυνατῆς *φυσικῆς πιστότητας*. Ἡ φυσικὴ πιστότητα ὁμως ἐμπεριέχει τὸ ἀναπόφευκτο ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο. Παραλλάσσουν ἀμφοτέρω τὰ μεγέθη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα αὐτὴ παράγεται, ἡ φαντασία τοῦ θεατοῦ καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ καλλιτέχνου, ἐντύπωση καὶ ἔκφραση.